

УДК 340.3

БЕНЖЕГА Дмитро Ігоревич

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ВНУТРІШНЬОГО КОНТРОЛЮ:
СУТНІСТЬ, СИСТЕМНО-СТРУКТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ, ЦІЛІ,
ЗАДАЧІ, МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ**

У статті розглянуті основні проблемні питання внутрішнього контролю, які вивели це поняття за рамки кола питань, які відносяться до звичайного бухгалтерського обліку. Внутрішній контроль, у ході еволюції, становиться процесом, який направлений на досягнення цілей компанії, і є результатом дій менеджменту по плануванню, організації, моніторингу діяльності компанії в цілому і її окремих підрозділів.

Ключові слова і фрази: контроль, внутрішній контроль, управління, результат.

В статье рассмотрены основные проблемы и новые функции внутреннего контроля, которые вывели это понятие за рамки круга вопросов, относящихся к обычному бухгалтерскому учету. Внутренний контроль, в ходе эволюции, становится процессом, направленным на достижение целей компании, и являющийся результатом действий менеджмента по планированию, организации, мониторингу деятельности компании в целом и ее отдельных подразделений. Исследована эволюция современного понятия внутренний контроль в системе финансового управления предприятием.

Ключевые слова: контроль, внутренний контроль, управление, результат.

Basic problems and new functions of internal control, which showed out this concept for scopes the circle of questions, related to the ordinary record-keeping, are considered in the article. Internal control, during an evolution, becomes a process, sent to achievement of aims of company, and subsequent upon by the result of actions of management on planning, organization, to monitoring of activity of company on the whole and her separate subdivisions. The evolution of modern concept is investigational internal control in the system of financial management an enterprise.

Keywords: control, internal control, management, result.

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими і практичними завданнями. Аналіз системи внутрішнього контролю на виробничих підприємствах показав, що керівництво не займається повсякденним контролем діяльності організації, не завжди має інформацію про цю діяльність, часто не контролює достовірність звітів менеджерів різних рівнів управління. Це призводить до втрат ресурсів, відсутності необхідних змін у середині підприємства, зменшення його доходів. Без контролю не можна забезпечити компетентність і конкретність керівництва. Економічні перетворення, які здійснюються в Україні, нерозривно пов'язані з пошуком принципово нових методів управління виробництвом.

Особливої актуальності набуває проблема ефективності внутрішнього контролю, подальшого вдосконалення методики фінансового аудиту з максимальним наближенням її до міжнародних стандартів.

Аналіз досліджень і публікацій. При підготовці статті автор використовував дослідження зарубіжних і вітчизняних вчених, проаналізувавши

окремі аспекти даної теми. Про актуальність здійснення внутрішнього контролю зазначають усі науковці, які займаються вивченням бухгалтерського обліку та аудиту. В їх числі А. Файоль, Є.А. Арене, Дж. К. Лоббек, Р. Адаме, Ф.Л. Дефліз, Г.Р. Дженік, Р. Додж, М.Б. Хірш, Д.Р. Кермайл, М. Беніс, Дж. Робертсон, С.М. Шапігузов, С. В. Бардаш Н. Т. Білуха, Ф. Ф. Бутинець, М. О. Вітвицька, Є. В. Калюги, М. В. Кужельного, Левицька С. О., Пушкар М.С., І. Б. Стефанюка та інші, але деякі проблеми залишаються недостатньо розкритими.

Разом з тим, не дивлячись на велику кількість публікацій і увагу учених до дослідження проблем бухгалтерського і управлінського обліку, внутрішній контроль у системі управління підприємством, окремі теоретичні і практичні питання внутрішнього контролю і аудиту залишаються невирішеними. В досліджуваній проблемі економічна наука і практика відчувають потребу в комплексних науково-практичних розробках, які висвітлюють багаточисельні аспекти внутрішнього контролю і аудиту з урахуванням сучасної української специфіки. Це і визначило вибір теми і основні напрямлення дослідження.

Метою дослідження є дослідження еволюції сучасного поняття внутрішній контроль в системі управління підприємством, обґрунтування внутрішнього контролю в системі фінансового управління та характеристика сучасних підходів до його організації.

Виклад основного матеріалу дослідження із обґрунтуванням одержаних результатів. Усі рівні ефективного управління організацією для забезпечення оптимального ходу процесу управління на усіх інших його стадіях (планування, організація, регулювання, облік, аналіз, ухвалення рішень) не можливі без контролю, оскільки він глибоко інтегрований у виробництво. Тому на практиці не вдається визначити круг діяльності працівника так, щоб він відносився тільки до якого-небудь одного елемента управління без його взаємозв'язку з контролем. Саме з цієї причини система контролю є синтезом практичного досвіду і теоретичних знань, що знаходяться в самих різних наукових дисциплінах, і, передусім, таких як бухгалтерський облік, фінанси, управління, економічний аналіз, інформатика, являючись, по суті, міжгалузєвою і багатофункціональною галуззю знань.

Будь-яка управлінська функція (функція планування, обліку і тому подібне) обов'язково має бути інтегрована з контрольною функцією. Тому правомірно стверджувати, що контроль організації є: 1) невід'ємним елементом кожної стадії процесу управління; 2) відосбленим елементом, що забезпечує інформаційну прозорість оцінки якості управління підприємством. Таким чином, контроль, будучи завершальною стадією циклу управління, одночасно є і "предтечею" нового циклу управління. Без нього цикл управління підприємством буде розірваний, тобто управління як такого не буде.

А. Файоль [1] суть внутрішнього контролю визначив таким чином: контроль на підприємстві полягає в перевірці - чи усе протікає згідно з прийнятою програмою, згідно з наданими вказівками і установленим принципам.

У науковій літературі існують різні визначення контролю, які відрізняються, в основному, *підходами*, використовуваними в його вивченні. У літературі по економіці і соціології контроль розглядається не лише з позицій функцій управління діяльністю, але і з точки зору організаційних форм і методів управління, процесів управління і ухвалення управлінських рішень, технології процесу управління [2, с. 29].

Широта перерахованих підходів свідчить про складність і багатогранність категорії "контроль", з чого слідує, що при його вивченні необхідно використовувати системний підхід. Внутрішній контроль неможливий без економічної інформації, частиною якого є дані бухгалтерського обліку.

Як зазначають окремі дослідники, контроль - це впорядкований і безперервний процес обробки інформації для виявлення відхилень між плановими величинами і іншими величинами, а також аналіз цих відхилень [3, с. 304]. За допомогою контролю керівництво підприємства визначає правильність своїх рішень і встановлює потребу в їх коригуванні. У сучасних умовах його

доцільно представити як систему, що складається з елементів входу (інформації про об'єкт управління, яка отримана в результаті контролю) і сукупності наступних взаємопов'язаних ланок: центри відповідальності, техніка контролю (тобто інформаційно-обчислювальна техніка і технологія), процедури контролю, середовище контролю, система обліку [4, с. 30]. "Контролем є безперервний процес, що робиться органами управління для оцінки і коригування діяльності підприємства" [5, с.24]. Адекватне розуміння керівниками компанії складної схеми процесів, що протікають в організації, і взаємозв'язків між ними, а також інтегрованої в них системи внутрішнього контролю, дозволяє підприємству досягати поставлених цілей [6, с. 49].

Виникає первинна необхідність в розробці науково-обґрунтованої, адекватної інформаційній економіці теорії контролю і аудиту як концептуальної бази функціонування підприємства і оцінки його діяльності. Одночасно формування системи контролю і відповідного їй аудиту (внутрішнього і зовнішнього) на підприємстві диктується необхідністю перевірки фінансово-економічних результатів діяльності, а також вимогами внутрішнього і зовнішнього середовища компанії. Особливого значення і свою специфіку набувають процеси формування і функціонування системи внутрішнього контролю і аудиту для країн, що знаходяться на етапі переходу до ринкових стосунків. До них відноситься і Україна, де аудит, як складова частина галузі ділових послуг, з'явився з початком ринкових перетворень і має невелику історію. Таким чином, контроль виступає не лише як одна з функцій управління, але і найважливіший елемент цієї системи, під яким би кутом і в яких би структурних зрізах (функціональних, процедурних, організаційних, технологічних) він не розглядався.

Система внутрішнього контролю організовується керівництвом підприємства. Це основна відмінність внутрішнього контролю від інших видів контролю. Незалежний аудит проводиться незалежним аудитором, форми і види контрольних дій також визначаються аудитором. Ревізія проводиться штатним ревизором якого-небудь відомства, форми, і види контрольних дій визначаються цим відомством.

Для досягнення цілей організації системи внутрішнього контролю потрібне рішення окремих завдань і підтримка на належному рівні такої системи внутрішнього контролю, яка була б достатньою для того, щоб:

- бухгалтерська (фінансова) звітність давала вірне і об'єктивне уявлення про підприємство в цілому (всі дані повинні бути правильно визначені, класифіковані, оцінені і зареєстровані);

- комп'ютерні програми, які контролюють функціонування облікової системи, включаючи формування первинних документів, їх аналіз і розноску по рахунках, не могли бути сфальсифіковані;

- ресурси підприємства не могли бути незаконно присвоєні або неефективно використані;

- усі відхилення від планів своєчасно виявлялися, аналізувалися, а винні несли відповідальність;

- внутрішня звітність оперативно передавалася особам, уповноваженим приймати управлінські рішення, для її оптимального використання.

З перерахованих вище завдань внутрішнього контролю видно нерозривний зв'язок системи внутрішнього контролю з двома видами бухгалтерського обліку: бухгалтерським фінансовим і бухгалтерським управлінським обліком. Невід'ємною частиною якої є абсолютно усі підрозділи підприємства, усі сфери діяльності кожного працівника підприємства.

Ступінь складності внутрішнього контролю залежить від організаційної структури підприємства, чисельності персоналу, розгалуженості мережі філій і підрозділів, ступені централізації бухгалтерського обліку і інших характеристик підприємства в цілому.

Об'єктами внутрішнього контролю є цикли діяльності організації - цикли постачання, виробництва і реалізації. Найважливішою функцією внутрішнього

контролю є забезпечення дотримання працівниками підприємства своїх посадових обов'язків.

При здійсненні внутрішнього контролю використовуються методи, що включають наступні елементи :

- бухгалтерський фінансовий облік (рахунки і подвійний запис, інвентаризація, балансове узагальнення);
- бухгалтерський управлінський облік (виділення центрів відповідальності, нормування витрат);
- ревізія, контроль, аудит (перевірка документів, перевірка арифметичних розрахунків, перевірка дотримання правил обліку окремих господарських операцій, інвентаризація, усне опитування персоналу, підтвердження і дослідження).

У США, наприклад, найбільш визнаною методологією є інтегрована концепція внутрішнього контролю (Internal Control – Integrated Framework). Її розвиток привів до створення методології COSO (Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission). COSO визначає внутрішній контроль як процес (здійснюваний радою директорів компанії, керівництвом компанії і іншим персоналом), спрямований на отримання достатньої міри упевненості в тому, що будуть досягнуті завдання, поставлені в трьох областях: (1) ефективна і результативна діяльність, (2) достовірна фінансова звітність, (3) дотримання норм чинного законодавства [7].

Усі вище перелічені методи і елементи повинні інтегруватися в єдину систему і використовуватися в цілях управління підприємством.

Слід відмітити, що кожен із вітчизняних дослідників висвітлював своє бачення сьогоднішніх проблем системи контролю. Наприклад, Левицька С. О. вважає, що проблеми внутрішнього контролю полягають у неефективному його здійсненні, тому необхідно удосконалити організаційне, технічне, економічне, юридичне та обліково - аналітичне забезпечення контрольної діяльності [8, с. 27]. Бардаш С. В. зазначає, що основною проблемою системи внутрішнього контролю є недосконале законодавство та відсутність базового закону, який би встановлював основні поняття у цій сфері, чітко розподіляв би завдання, функції та повноваження між органами державної та місцевої влади, регламентував відносини між суб'єктами та об'єктами контролю [9, с. 55].

Серед учених, які досліджували сутність контролю, має місце чотири напрями. *Перший* представлений в роботах багатьох юристів, соціологів і економістів, що досліджують внутрішній контроль як сферу діяльності органів господарського управління. Вони зазвичай визначають внутрішній контроль як метод або форму управлінської (виконавчо-розпорядчою) діяльності.

На нашу думку, трактування внутрішнього контролю як методу або форми управління є суперечливим. Насправді, під методами управління прийнято розуміти способи практичного здійснення завдань управлінської діяльності, способи практичної адміністративної або економічної дії з боку керівництва підприємства. Форма управління, у свою чергу, є способом зовнішнього вираження змісту управлінської діяльності шляхом видання різних нормативних актів: технічних умов, положень, інструкцій, наказів і так далі.

Отже, внутрішній контроль не може бути зведений до методу або форми управлінської діяльності. Він є самостійною функцією виробничого управління, тобто особливим видом діяльності, що характеризується цільовою спрямованістю, однорідністю змісту і однотипністю способів його здійснення.

Другий напрям в трактуванні сутності внутрішнього контролю характерно для позиції багатьох фахівців з теорії управління. Вони часто виділяють три стадії управлінської діяльності: стадію проектування і визначення мети (у тому числі стратегічного розвитку); організацію виконання прийнятого рішення; контроль виконання. Отже, контроль трактується тут як особлива стадія управлінського циклу. З таким підходом можна погодитися, якщо розглядати внутрішній контроль з вузьких позицій перевірки виконання кожного конкретного управлінського рішення, а не як цілеспрямованого і відносно відособленого виду управлінської діяльності.

Третій напрям в характеристиці сутності внутрішнього контролю висвітлений у працях низки дослідників, які використали його з кібернетичної термінології. З позицій кібернетики контроль є формою зворотного зв'язку, за допомогою якого керівництво підприємства отримує необхідну інформацію про використання виробничих ресурсів, про його дійсний стан. На наш погляд, прибічники такої позиції допускають своєрідне не розуміння суті внутрішнього контролю. Звичайно, з точки зору інформаційних аспектів процесу управління контроль є форма зворотного зв'язку. Але при такому трактуванні внутрішній контроль штучно відривається від процесу ухвалення управлінських рішень, не видно найважливішої риса контролю - можливість і необхідність активної впливу на внутрішньовиробничі господарські процеси.

Безперечно, вузькокібернетичний підхід до визначення суті внутрішнього контролю не викликає заперечень формального характеру. Проте при цій інтерпретації на перший план висуваються технічні аспекти контролю, а не соціально-економічні, які, на наш погляд, мають бути домінуючими. Кібернетичне ж тлумачення контролю носить, на нашу думку, допоміжний характер.

Четвертий напрям (широко поширений) характеризує внутрішній контроль як регулярну перевірку дотримання господарського законодавства, виявлення порушень виробничої і технологічної дисципліни (правил внутрішнього трудового розпорядку, техніко-економічних норм та ін.). Така позиція є правовою концепцією сутності контролю, оскільки вона зводить його лише до способу дотримання правових норм. З таким вузьким трактуванням важко погодитися. При усій важливості перевірки дотримання нормативно-правових актів не можна зводити тільки до цього сутність внутрішнього контролю. Друга його сторона - це наявність зворотних зв'язків, що виражаються в активній дії контролю на раціональніше і ефективніше використання ресурсів підприємства, усунення перешкод на шляху оптимального функціонування різних ланок управління.

З урахуванням усього сказаного можна зробити висновок, що внутрішній контроль, як одна з функцій управління виробництвом, є системою моніторингу процесу функціонування усіх ланок виробничого комплексу з метою оцінити обґрунтованість і ефективність прийнятих управлінських рішень, виявити відхилення від цих рішень і здійснювати коригування дій.

З цього визначення слідує, що контроль виступає як кульмінаційний момент управлінського циклу на тій його стадії, коли фактичні результати діяльності підприємства зіставляються з вимогами прийнятих рішень, а при виявленні негативних відхилень встановлюються їх причини і винуватці, приймаються заходи до поліпшення стану справ. Щоб ефективно виконувати таку роль, контроль має бути оперативним, своєчасним і економічним. Активна роль внутрішнього контролю в розвитку економічного потенціалу проявляється в тому, що він не обмежується тільки констатацією допущених відхилень від вимог управлінських рішень. Його дані використовуються для підтримки динамічної рівноваги усєї системи управління виробничого комплексу, ухвалення більше обґрунтованих управлінських рішень.

Таким чином, функція внутрішнього контролю багатогранна, оскільки включає виявлення і аналіз фактичного стану справ, зіставлення фактичного положення з наміченими цілями, оцінку контрольованої діяльності і вживання заходів по усуненню розкритих недоліків. Саме специфічне призначення внутрішнього контролю дозволяє говорити про його самостійність, що дає можливість в організаційному плані відокремити його від інших видів діяльності підприємства. Але відособленість функцій відносна, оскільки "єдність процесу управління вимагає їх інтеграції". Стосовно внутрішнього контролю інтеграція виражається в тому, що в процесі його здійснення, контроль, обов'язково втягується в орбіту загального або галузевого управління в результаті підпорядкування підприємства виробничому або галузевому комплексу.

Для виведення контролю на якісно новий рівень, адекватний сучасним вимогам, потрібно, щоб він базувався на передових досягненнях науки: „Найважливішим напрямком удосконалення механізму контролю є його якісне перетворення із емпіричної діяльності, заснованої на досвіді і інтуїції керівників і фахівців на наукову систему ” [10, с. 38]. Раціональність та оптимальність внутрішнього контролю як складної, багаторівневої системи забезпечують не окремі операції або процедури, а системний підхід до організації як кожного етапу, так і контрольного процесу у цілому, а також адаптування завдань, інформаційної бази та порядку проведення контрольних перевірок до специфічних особливостей об'єкта контролю.

Внутрішній контроль призначений забезпечити реалізацію завдань, зумовлених безпосередньо практичними потребами підприємства. Їх склад і зміст безпосередньо впливають на організацію контролю, тому потребують конкретизації та обґрунтування як чинників оптимізації контрольного процесу. Відповідно, для того щоб забезпечувати безпеку бізнесу, внутрішній контроль повинен насамперед оцінювати якість управлінських рішень, що приймаються керівництвом підприємства та виявляти їх економічний ефект у зростанні ефективності діяльності ввірених йому підприємницьких структур.

Але підприємство може потерпати не лише через невмілі дії адміністрації та її прорахунки в управлінні. Ще більшу загрозу несуть інші зловживання, що нею здійснюються. Щоб унеможливити зловживання з боку адміністрації та забезпечити тим самим збереження майна власників, необхідно запровадити цілісну систему методологічних прийомів і способів контролю, що забезпечать взаємний контроль виконавців – колаціон. При цьому потрібно контролювати, скільки один виконавець відпускає товарно-матеріальних цінностей зі складу у виробництво або з виробництва передає на склад готової продукції, скільки інший їх оприбутковує. Внутрішній контроль здійснюється персоналом бухгалтерії або працівниками інших структурних підрозділів, тобто особами, які безпосередньо підпорядковуються та залежать від адміністрації. Вони і не зацікавлені, і не можуть ні попередити, ні викрити шкоду, нанесену нею підприємству, у тому числі за рахунок невмілого, некомпетентного управління, тому „бухгалтерський облік на багатьох підприємствах замість засобу контролю перетворився на мистецтво „лакування” дійсності [11, с. 33]. Неспроможність внутрішнього контролю, організованого за принципом адміністративного підпорядкування контролерів керівництву підприємства, реалізувати поставлені перед ним завдання негативно відображається не лише на окремих підприємницьких структурах, але, через залежність стану соціально-економічного розвитку країни від сукупного результату їх роботи, і на рівні добробуту громадян та місці у світовому співтоваристві, тому потребує пошуку ефективних організаційних моделей побудови системи контролю.

Для забезпечення об'єктивності, правдивості, неупередженості, якості висновків і пропозицій, що приймаються за результатами контрольних перевірок, необхідно зменшити, нівелювати або зовсім унеможливити вплив суб'єктивних чинників на учасників контрольного процесу. Для цього слід оптимізувати організаційну побудову як контрольного процесу у цілому, так і кожної з контрольних процедур. Насамперед необхідно забезпечити незалежність контролерів від адміністрації підприємства, їх самостійність у проведенні контрольних перевірок і формулюванні висновків шляхом створення відокремлених підрозділів, які підпорядковуються лише власникам або засновникам підприємства як особам, що найбільше зацікавлені у збереженні та примноженні власного майна, та звітують за результати роботи лише перед ними. Наприклад, залучати до перевірок незалежних ревізорів та експертів на основі укладених з ними договорів. Причому залежність системи оплати послуг контролерів від результатів роботи підприємства, їх матеріальна зацікавленість підвищать результативність та якість перевірок.

Іншим фактором, що негативно впливає на якість обліково-контрольного персоналу є відсутність як належного суспільного визнання його ролі та значення у сучасних умовах, так і правових умов для нормальної роботи [12, с. 309–310].

Тому, ми дійшли висновку, що необхідно змінювати імідж облікових працівників відповідно до ринкових умов, перетворюючи їх із простих статистів у повноцінних управлінців, без яких не можна прийняти раціональні управлінські рішення.

Внутрішній контроль доцільно будувати на основі особистої відповідальності менеджерів кожного рівня за фінансові результати їх роботи за концепцією „центрів відповідальності”, запроваджені Д. Хиггінсом [13, с. 185]. При виборі таких центрів відповідальності необхідно виходити із технологічної структури підприємства, виділити у ньому горизонтальні та вертикальні зрізи. Кожний з цих центрів може бути центром виникнення або витрат, або доходів, або ефективності інвестицій і, відповідно, перший відповідає і звітує за витрати, другий – за доходи, а третій – за терміни окупності інвестицій. Причому керівник кожного центру несе фінансову відповідальність за виконання завдань, покладених на структурний підрозділ. Отже, теорія „центрів відповідальності” – це новий підхід до побудови облікового і контрольного процесів, спрямований на організацію поведінки адміністрації у процесі управління підприємством. Її мета не стільки контролювати, скільки допомогти адміністрації в організації саме контролю, тому що передбачає, що жодна особа не стане порушувати вигідні для неї цілі і завдання.

Висновки та перспективи подальших наукових досліджень. Узагальнюючи зроблені в статті висновки, вважаємо, що в ході еволюції, нові функції підприємств вивели поняття внутрішнього контролю за рамки кола питань, які відносяться до звичайного бухгалтерського обліку. Внутрішній контроль стає процесом спрямованим на досягнення цілей організації, і що є результатом дій менеджменту по плануванню, організації, моніторингу діяльності організації в цілому і її окремих підрозділів. В той же час найважливіша роль бухгалтерського обліку у функціонуванні системи внутрішнього контролю не лише збереглася, але і зросла.

Список використаних джерел та літератури:

1. Файоль А. Общее и промышленное управление./А. Файоль. - Пер. с франц. М.: "Журнал "Контроллинг"" (Классики менеджмента; Вып. 2), 1992. - 151 с.
2. Друри К. Введение в управленческий и производственный учет: Учебное пособие для вузов / К. Друри. - Пер. с англ. Под ред. Н.Д. Эриашвили. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ, 1998. – 783 с.
3. Друри К. Управленческий и производственный учет. / К. Друри. – М.: ЮНИТИ, 2002. – 1412 с.
4. Адамс Р. Основы аудита. /Р. Адамс. – Пер. с англ.; Под ред. Соколова Я.В. – М.: Аудит, ЮНИТИ, 1995. – 398 с.
5. Медведев М.Ю. Общая теория учета: естественный, бухгалтерский и компьютерный методы./М.Ю. Медведев. – М.: Изд-во «Дело и Сервис»,2001. – 752 с.
6. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия: Учебник. / Г.В. Савицкая. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 425 с.
7. Практическое руководство для менеджмента. Закон Сарбейнса-Оксли (Раздел 404) Издательство ПрайсвогтерхаусКуперс. – 138 с.
8. Левицька С. Управлінський і внутрішньогосподарський облік: завдання, мета і ефективність впровадження // Бухгалтерський облік і аудит. – 2009. – №2. – С. 27–35.
9. Бардаш С. Предмет і об'єкт контролю як галузі наукових знань і практичної діяльності // Бухгалтерський облік і аудит. – 2008. – №6. – С. 55–61.
10. Калюга Є. В. Фінансово-господарський контроль у системі управління: монографія /Калюга Є. В. – К.: Ельга, Ніка-центр, 2002. – 360 с.
11. Большой бухгалтерский словарь / [под ред. А. Н. Азрилияна.] – 4-е изд. доп. и перераб. – М.: Ин-т новой экономики, 1999. – 1248 с.
12. Хомин П. Я. Парадигми й контрверзи бухгалтерського обліку та звітності (спроба консеквентного аналізу): монографія / П. Я. Хомин, Г. П. Журавель. – Тернопіль : Економічна думка, 2007. – 299 с.
13. Соколов Я. В. Очерки по истории бухгалтерского учета / Соколов Я. В. – М. : Аудит, ЮНИТИ, 1991. – 400 с.